

Dostoyevsky'in Romanlarında Tanrı ve İyilik-Kötülük Fikri

God and the Idea of Good-Evil in Dostoyevsky's Novels

EMİNE SUSUZ*

Geliş ve Kabul Tarihi: 08.10.2022 / 05.11.2022

Öz: Rus edebiyatının ülke sınırlarını aşıp zamana meydan okuyan usta kalemi Dostoyevski, eserlerinde insanı ve Tanrı'yı merkeze alarak okurlarına hayata dair derin sorgulamalar yaptırır. Fikir dünyasının şekillenmesinde içinde yaşadığı 19. yüzyıl koşullarının etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Onun kahramanları capcanlıdır. Hayatından derin izler taşıyan bu karakterler, iyilik ve kötülüğün, eleştiri ve onaylarının hayatı boyunca duyuramadığı cılız ve kısık sesini yığınlara ulaştıran temsilcileridir. Bu çalışmada Dostoyevski'nin Tanrı'ya dair düşüncelerinin yanında iyilik ve kötülük kavramları, romanlarındaki karakterler üzerinden ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dostoyevski, Tanrı, Rusya, Ahlak.

Abstract: Dostoyevsky makes his readers question life by addressing the issues of man and God in his works. The influence of the 19th century conditions in which he lived is an undeniable fact in the shaping of his world of ideas. Its heroes are lively characters. These characters, who carry deep traces of their lives, are the representatives of goodness and evil, whose criticism and approval could not be heard throughout their lives, reaching the masses with their weak and hoarse voice. In this study, the concepts of goodness and evil, as well as Dostoyevsky's thoughts on God, are discussed through the characters in his novels.

Keywords: Dostoyevsky, God, Russia, Morality.

* YL Öğrencisi | Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
eminel_44@hotmail.com | ORCID: 0000-0002-7521-5730

1. Dostoyevski'nin Yaşadığı Sosyo-Kültürel ve Siyasi Ortam

1.1. Sosyo-Kültürel ve Siyasi Ortam

Ülkelerin tarihleri, hiç kuşkusuz, içinde yaşadıkları coğrafyalarda şekillenir, Rusya da bundan müstağni değildir. Sonu gelmez hanedan kavgalarının, yabancı istilaların, kanlı savaşların, çetin ideolojik çatışmaların yaşandığı bu zor coğrafya, Rusya'nın inişli çıkışlı tarihinin de kayda geçtiği mekândır. Yönünü tayin edemeyen, doğu ile batı arasında sıkışan, gelenek ile modernite arasında tercih yapmakta zorlanan, köklü inançlarından yavaş yavaş kopan bir 19. yüzyıl Rusya'sı Dostoyevski'nin hayatında adeta tecessüm eder. Eski düzen çätirdarken yeni düzenin henüz kurulamamış olması toplumu belirsizliğin ve güvensizliğin girdaplarında boğmaktadır. Değerler sisteminde başlayan değişim toplumu sarsmaktadır. Çarlık Rusya'sı çökmeye başlar. Batı'dan kopyalanan modernleşme, toplumsal katmanlar arasındaki uçurumu giderek artırır. Endüstrileşme ile birlikte ticarete atılan cesur adımlar, feodal düzeni yerle bir eden reformlar, toplumun sınıfları arasında değişim ve dönüşüme sebep olur.¹ Rus insanı içine gözünü açtığı eski ahşap kulübesini yakmış ancak henüz yeni evini inşa etmemiş, ancak köklerinden kopmuş ya da kopmak üzeredir.

Rus toplumu bir sınıf toplumdur, bir feodalitedir. Toplumun katmanlarını soylular, din adamları, işçiler ve köylüler oluşturur. İyi eğitilmiş, çok dilli, zengin soylular toplumun en üst katmanındadır. Rusya'nın kaderi onlardan sorulur. Onları din adamları takip eder. Dostoyevski'nin romanlarında en fazla paylanan, eleştirilen, soylularla birlikte onlardır. Bunun için gerekçeleri vardır: inancı bir baskı ve korku kültürü kılmaları. Üçüncü grup işçilerdir; soyluların yanında karın tokluğuna çalışırlar; okuma-yazmaları yok denecek kadar azdır; cepleri deliktir, yani yoksuldurlar. Onların da altında köylü sınıfı vardır. Köylüler, yokuşu katı somunlarına katık yapanlar sınıfıdır. Çok çalışırlar, terleri hiç kurumaz, ama nedense ellerine geçen yok mesabesindedir.² Fakirliğin en fazla vurduğu sınıftır onlar. Toplumun cahilidirler, kitap ve kalemle hiç tanışmamışlardır. Özetle, Rus aydın kesimi ile halk arasındaki ucu-

¹ Ian Barnes, *Rusya Huzursuz İmparatorluk*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022), 61.

² Stefan Zweig, *Üç Büyük Usta*, çev. Nafer Ermiş, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021), 91.

rumu tarif ve tasvir etmeye kelimeler kifayetsiz kalır. Bolluk, zenginlik, okur-yazarlık, rütbe, makam, imtiyaz üst sınıfın tekelindedir; fakirlik, sefalet, açlık, cehalet, aşağılanma, itilip kakılma ise işçi ve köylü sınıfının payına düşenlerdir. Fiili duruma itiraz, kadere itiraz sayılır, aforoz edilmenin de gerekçesidir. Kadın, erkek, çocuk ayırt etmeyen ağır yaptırımlar, yoksulluk ve acıyı Tanrı'nın bir lütfu ve imtihanı gibi gösteren Kilise dogmaları dönemin Rus toplum yapısını belirlemede etkili rol üstlenmiştir. Rus toplumu, on dokuzuncu yüzyılın başı itibarıyla Batı'dan alınan tepeden inme modernleşme ve endüstrileşme ile yeni bir sermaye sınıfının da emarelerini taşır bağrında. Rus kültürü Ortodoks Hristiyanlığının baskın unsurlarını barındırır. Kilise'nin anladığı ve yorumladığı din, gündelik hayatın hayati bir parçasıdır. Kilise ve rahip toplumsal ilişkilerin merkezindedir.³Toplumun duçar olduğu krizler, haksızlıkları sıradanlaştıran keyfi kanunlar ve kilisenin yerli yersiz onayları, halkı inancından soğutmaya yetmiştir. Bu durum Dostoyevski'nin romanlarında çok barizdir. Ateist ve nihilist savrulmalar giderek gündelik hayatın sıradan olayları olur. Hayatı yoksulluğun dehlizlerinde geçen biri olarak kendisi de bu savrulmayı en dramatik biçimde yaşamış ve bunu romanlarına yansıtmada en ufak bir tereddüt yaşamamıştır.⁴ Onun acıklı hali, hiç karşılaşmadıkları Tolstoy için de bir vicdan muhasebesini doğurur. Tolstoy bunu "İtiraf" adlı eserinde kendisine şöyle fısıldar: "Eğer iyi ve vicdanlı bir insan olsaydın, açlık içinde kıvranan Dostoyevski'ye el uzatırdın. Bu aklına bile gelmedi. Sen nasıl iyi bir insan olabilirsin ki?"⁵

Çar'ın Rusya'yı emperyal bir güç yapma hevesiyle sürüklediği savaşlar, Rus toplumunu sefalet, açlık ve yokluğun kucığına bırakır. Uzun süren savaşlarda yaşanan muazzam insan kayıpları, her geçen gün biraz daha koyulaşan sefalet, bedenen ve ruhen tükenen insanların ödediği ağır faturanın sadece cüzi bir kısmıdır. Bu minvalde romanlar, yazarlarının yaşam ve fikir dünyalarına ait sahici izler taşır. Yine romanlar, dönemin sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik özelliklerine dair derin izler taşı-

³ İlyas Topsakal, *Rusya Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022), 74.

⁴ Nikolay Aleksandroviç, Berdyayev, *Dostoyevski'nin Dünya Görüşü*, çev. Kasım Müftüoğlu, (Ankara: Hece Yayınları, 2021), 40.

⁵ L. N. Tolstoy, *İtiraf*, çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2022), 55.

manın yanında, toplumun farklı görüşlerini ve fikirsel hareketlerini de yansıtan belgeler hüviyetindedirler. On dokuzuncu yüzyılda Rus toplumunun içinde bulunduğu durumun analizini ve en sert eleştirisini dönemin Rus yazarlarının eserlerinde görürüz. Puşkin'in Petro'nun heykeliyle hesaplaşması, Gogol'un "Ölü Canlar"ında serfliği ironik bir şekilde ele alması, Dostoyevski'nin kibrit kutusu kadar küçük odalara hapsolmuş hayatları tasvir ettiği eserleri, Tolstoy'un soylu sınıfının hayatlarında kaybettikleri anlamı bulma çabaları bunun örnekleri arasında sayılabilir.

1.2. Hayatı ve Eserleri

Fyodor Mihayloviç Dostoyevski yoksul kavramının bile hafif kalacağı, ancak yokluklarla gerçek anlamını bulan kulübemsi bir evde 1821'de dünyaya gözlerini açar. Daha doğduğu anda sınırları kesin çizgilerle çizilmiş bir hayatın içine doğar. Nerede durması, nasıl davranması gerektiği daha en başta belirlenmiştir. Durması tembihlenen yer toplumun dışındadır, dibe yakındır, acıya, hüzne, kedere, sefaletle komşudur. Son nefesine kadar sefaletle, acılarla yoğrulmuş bu kafesin dışına çıkamaz. Aşırı dindar, otoriter babası, bir askerdir, aynı zamanda doktordur, soyludur. Hiç eksik etmediği haftalık rutini, her pazar çocuklarını kiliseye götürmesidir. Kimilerine göre bir köylü, kimilerine göre bir tüccar kızı olan annesini çok erken yaşta kaybeder. Babasının kimi zaman dehşet derecesine varan otoriter ve baskıcı cezalarını saymazsak bu onun hayatındaki ilk büyük travmasıdır. Çocukluk çağını anmak, çocukluk hikâyelerinden bahis açmak sevdiği bir şey değildir; mümkün merteye kaçır çocukluğundan. Suskun kişiliği yenilmez gururundandır. Sefaletin kararttığı, Karamazov Kardeşler'de "in" kelimesiyle tabir ettiği, hatta "Tanrı'nın unuttuğu" sözde evinden delikanlı çağında çıkarken çocukluğu ellerinin arasından çoktan kayıp gitmiştir. Geride bıraktığı yegâne değerli şeyler, tek arkadaşı ve sırdaşı olan ağabeyidir. Yanına alabildiği şeyler ise müptela derecesinde tutulduğu kitaplarıdır. İnsanlara ihtirasla bağlıdır ama ilişki kurmada son derece çekingendir. Yakasından hiç düşmeyen beş parasızlık günlerinin birinde birkaç ruble kazanabilmek için asker olmaya karar verir ve gider de ama orada da en yakın arkadaşı yalnızlıktır. Kitaplarının kimsesiz, yalnız kahramanları

gibi hep inzivada olmayı seçer. Münzevi olmak sıkılmaz onu, kalabalıklardan kaçmak, tenhalara sığınmak ruhuna dinginlik verir. İçindeki gürültüye bir de dışardaki gürültüyü katmak istemez. Hayata yorgun başlamıştır, hiç dinmez yorgunluğu. Düşünce dünyasının mayalandığı bu birkaç yıllık dönemde yalnızlığına ve suskunluğuna kalbindeki kaos da eklenir. Daha küçücük yaşlarından itibaren onu yoran o kadar çok şey vardır ki: anneciğinin ölümü, babasının despot ve alkolik kişiliği, sara nöbetleri, yoksulluk, yalnızlık, asosyallik ve dahası. Babasının eceleyle mi yoksa katledilerek mi öldüğünü bu hengamede anlamaz bile. Acılarını hafifletmenin ilacı olarak kendini çeviriye verir; Balzac'ın "Eugenie Grandet"ini ve Schiller'in "Don Carlos"unu çevirir.⁶ Arkasından yaralı ruhunun derin izlerini taşıyan, uzun yıllar sancısını yüreğinde duyduğu ilk eseri "İnsancıklar"ın doğumu gerçekleştirir. Şair Nekrosofa, yazdıklarını okuması ve düzeltilmesi için götürür, yazarlığının çekingenlik günleridir o günler ve birinin onayına ihtiyacı vardır.

Bir gece yarısında çalan zil, ona şöhretin kapılarını aralar. Kapıdaki, şair Nekrosoftur, yüzündeki hafif gülümsemenin ardında bir müjde gizli gibidir. Büyük bir duygu yoğunluğu sağanağı altında satırlara döktüğü yazıları dönemin ünlü eleştiri ustası Belinski'nin dikkatinden kaçmamış, dahası tam not almıştır. Dostu Nekrosof'un, "Yeni bir Gogol doğdu" diyerek Belinski'nin kucığına bıraktığı yazılarının muştusu ona Belinski'den gelir: "Sen neyi başardığının farkında mısınız?" Bu övgü sözleri, tıpkı zaman zaman yakalandığı sara nöbetleri gibi onun prangası olur. Şöhrete tırmanan her basamak ona yüklü bir eziyet olur. Zweig bu durumu çok güzel tasvir eder: "Coşku ve vicdan azabı, gurur ve tevazu göğsünde belli belirsiz salınıp durmaktadır, hangi sese inanacağını bilemez."⁷ Bir sonraki her bir dakika, bir sonraki her bir nefes ona kederi yaşatır. Habersiz gelen şöhretin, ruhundaki yaraları iyileştirmesi mümkün değildir; her basamak kedere biraz daha gömülmektir onun için. Belinski'nin verdiği avans olarak cebine koyduğu rubleler, özgürlüğünü kapık kapık geri almaktadır ondan. Artık özgürlük onun için tefeciye rehin bırakılmış bir köstekli saat gibidir.

Kapısı bir gece yarısı yine çalar. Bu kez gelen bir muştusu, bir müjde değil,

⁶ Zweig, *Üç Büyük Usta*, 96.

⁷ Zweig, *Üç Büyük Usta*, 97.

bir kara haberdir. Kolundan sürüklenerek katıldığı bir toplantı idam ile yargılanmasının sebebi olur; Çar I. Nikola'yı eleştiren bir toplantının gönülsüz misafiri olmuştur. Ferman açıktır: Ölüm! Şanslı sayılabilir mi bilinmez ama ölüm cezası, tam infaz edilecekken Sibiry'a da sürgüne ve hapis cezasına çevrilir. Çocukluğunun sefalet yıllarının daha beterini tam dört yıl boyunca katil ve hırsızlarla aynı koğuştta geçirerek tadar. Bedenen katil ve hırsızlarla kuşatılır ve fakat zihninde kendine yeraltında bir sığınak kurar. "Yeraltından Notlar" bu dönemin ürünü olur. Kendini unuttur, ama kendini de unutturur. Hatta artık adı anılmaz olur, geldiği yerde de unutulmuştur. Sürgün yıllarının bu korkunç yalnızlığını İncil'le hafifletmeye çabalar. Yoğun bir İncil okuması en büyük dostu olur. Bu da yetmez ona; hasta bir kadınla evlenir. Hayat onu yormuştur, bu yorgunluğu kendini feda ederek dindirirken "Ezilenler" kitabını yazar. Oradaki "suskun" Vanya tam da kendisidir. Sevdiği için kendini feda eden Vanya, onu anlatır.⁸

Dört yıl hapis, dört yıl sürgün olmak üzere toplam sekiz yıl süren kâbus yıllarının ardından Petersburg'a geri döner. Tuhaftır, onu hiç kimse hatırlamaz, zira tavan arasına terk edilmiş bir eski fotoğraf karesi gibi unutulmuş biridir. Zorunlu yalnızlık bulutlarının gölgesinde sürgün yıllarının onda kalanları⁹ olan "Ölümler Evinden Anılar" adlı eserini kaleme alır. Bu eserle, kaybettiği şöhretini, bir yıl içerisinde eskisinden de coşkulu bir şekilde tekrar inşa eder. Dönemin Çar'ına varıncaya kadar binler adını terennüm eder. Hem bir vaiz, hem bir siyasetçi, hem de bir Rus eğitmeni sıfatıyla çıkarmaya başladığı dergi şöhretine şöhret katar. Kaderi kederle yoğrulmuş Dostoyevski'nin sevinci göz açıp kapayıncaya kadar söner adeta: Dergisi yasaklanır, karısı ve hayattaki tek gerçek arkadaşı olan ağabeyi ölür. Bu yüklü hayatı terk edip gidenlerin gerideki borçları artık ona emanettir. Gece gündüz yazar, nefessiz yazar. Yoklukların tüneline girmiştir bir kere, ışığın görünmeye niyeti yoktur. Kaleme dökülen satırları kendi imkânlarıyla bastırmaya çalışsa da takati tükenmiştir, sefalet onu yemiş, bitirmiştir. Borçları yığılmıştır, tefeciler kapısına kamp kurmuştur adeta. Bir gece, ansızın Avrupa'ya kaçar, aşk

⁸ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Ezilenler*, çev. Nihal Yalaza Taluy (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021) 158.

⁹ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Ölümler Evinden Anılar*, çev. Nihal Yalaza Taluy (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019) 35.

derecesinde sevdiği Rusya'sını bağrına taş basarak geride bırakmıştır. Dedik ya, sefaleti de peşinden gider, gölgesi olur. Bu gönüllü bir gidiş değil, bir zorakidir, mutsuzluğunu perçinleyen bir sürgündür.

İkinci kez evlenir. İlk çocuğunun sevincini yaşayamaz, çünkü ecel elinden alır. Sibiryaya onun için bir âraf iken, Avrupa yılları cehennem olur. Rusya'dan beklediği bir para çeki için tekrar tekrar geldiği bankada banka görevlilerinin alay konusu olur. Banka görevlilerinin ve rehincinin dışında kimsenin tanımadığı, ıssız mekânında onu ziyaret edenler yalnızca giderek sıklaşan sara nöbetleri ve bir türlü ödeyemediği kiralari yüzünden ev sahibesi olur. Bu yokluk ve sıkıntı günlerinde peş peşe yazar romanlarının en meşhurlarını: Suç ve Ceza; Budala; Ecinniler; Kumarbaz. Vücudunu ve beynini her gün biraz daha kemiren hastalığundan göz açabildiği her aralık yazı masasında kalemiyle hasret giderdiği anlar olur.

Nihayet elli yaşında kalbinin ve ruhunun bir an olsun terk etmediği sevgilisine, Rusya'sına tekrar dönmek nasip olur ve burada, ölümsüz eserlerinin en nadidesini yazar: Karamazov Kardeşler. Onu bir türlü haşır neşir olamadığı milletine armağan eder, gönül borcunu da ödemiştir bu eserle. Puşkin'in 100. doğum günü kutlamaları için düzenlenen programa Rusya'nın en büyük yazarları arasında o da çağrılır. En büyük ülküsü, bölünmüş, paramparça olmuş Rus halkının birleşmesi dileğini burada kısık ama alevli sesiyle bir kez daha haykırır. 10 Şubat 1881'de hayata gözlerini yumar. Cenazesi, eserlerinde özlemle satırlara döktüğü, bir ve güçlü Rusya hayali adeta tecessüm eder. Her kesimden binlerce Rus onun naaşını selamlamaktadır.

Toplam 60 yıllık ömrüne tüm dünyanın okuduğu klasiklerini sıkıştırır: İnsancıklar, Öteki, Ev Sahibesi, Beyaz Geceler, Netoçka Nezvanova, Amcanın Düşü, Stepañçikovo Köyü, Ezilenler, Ölüler Evinden Anılar, Yer Altından Notlar, Suç ve Ceza, Kumarbaz, Budala, Ecinniler, Bir Yazarın Günlüğü, Delikanlı, Karamozov Kardeşler.

2. Tanrı ve İyilik- Kötülük Algısı

2.1. Tanrı İnancı ve İnkârı

Dostoyevski'nin sürgün yılları onun düşünce dünyasında bir kırılma noktasıdır. İlk dönem eserlerinde daha ziyade insan ve davranışları

üzerine yoğunlaşırken, sürgün sonrasında yazılarına Tanrı'ya dair fikir ve kanaatlerini de ekler. İlk eserlerinde roman ve hikâye kahramanları maddi ve dünyevi kaygılarla boğuşur. Akıllarında metafizik sorunlar ve sorular yoktur. Tanrı fikri ve inancı neredeyse onları hiç ilgilendirmez. Dostoyevski başlangıçta hiç aklına getirmedeği ve belki de içinde bir inanç boşluğu hissetmediği için olacaktır ki, Tanrı'yla pek işi olmaz. İlerleyen süreçte, eserlerinin kahramanları Tanrı ile iç içedir.

Dostoyevski'ye göre Tanrı yaşamın içindedir, merkezindedir, varlığını her an hissettir. İnsanın kalbindedir, onların kalplerine bakar; onlara merhamet eder ve günahlarını bağışlar. Onun inancında merhametli Tanrı baş roledir; onun tercihi merhamet eden Tanrı'dan yanadır, cezalandıran Tanrı'dan yana değil. İnsanların samimi imanlarının karşılığında mükafatlarını öteki âlemde ya da bu dünyada mutlaka alacaklarına inanır. Ne kadar kötü olursa olsun, Tanrı insanı affedecektir. Onun Tanrı'ya olan inancını biraz daha net biçimde ortaya koymak için burada Stefan Zweig'a kulak verelim:

“Dostoyevski'nin Tanrı'ya ihtiyacı vardır, ama onu bulamaz. Bazen ona ait olduğunu sanır ve o anda esimeye tutulur, inkâr etme ihtiyacı onu yeniden yeryüzüne fırlatır. Tanrı ihtiyacını ondan daha şiddetli idrak eden olmamıştır. “Tanrı benim için şu yüzden gereklidir,” der bir keresinde, “çünkü o insanın her zaman sevebileceği tek varlıktır.” ve bir başka seferinde, “İnsan için önünde eğilebileceği bir şey bulmaktan daha kesintisiz ve daha acı verici bir korku yoktur.” Bu Tanrı eziyetini altmış yıl çeker ve Tanrı'yı tıpkı acılarının hepsini sevdiği gibi sever, onu her şeyden çok sever, çünkü o bütün acıların en ebedisidir ve acıya olan sevgisi varoluşunun en derin düşüncesi anlamına gelmektedir.”¹⁰

Eserlerinde insana, insanın özgürlüğüne ve insanın Tanrı karşısındaki konumuna çokça temas eden Dostoyevski, hemen hemen eserlerinin tamamında insanı Tanrı'yla savaştan bir varlık olma konumundan çıkarma çabası güder. Burada vurgulamamız gerekir ki, onun Tanrı'sı Tolstoy'un Tanrı'sından mahiyet bakımından farklıdır. Onun Tanrı'sı insan-Tanrı'dır. Daha açık bir ifadeyle, İsa onun için bir Tanrı'dır; yaşa-

¹⁰ Zweig, *Üç Büyük Usta*, 199- 200.

yan bir Tanrı'dır. İnsanın kaderinin Tanrı tarafından yaratıldığına inanır. İnsanın hayattaki amacı, Tanrı İsa'nın gösterdiği yolda yürüyen bir yeryüzü temsilcisi olmaktır. Bu tanrılaşmak anlamında değildir. Din ve tanrı fikri merhamet ve vicdan üzerine kurulu olan Dostoyevski, insanın Tanrı'ya sevgi bağıyla ve fakat şartsız ve koşulsuz bağlanması gerektiğini düşünür. Tanrı'nın varlığının bir delille ispatını da gereksiz ve anlamsız bulur. Tanrı, ona göre, insanın asla kaçamayacağı bir kadedir; onu kuşatır, hayatının her yerindedir.¹¹

Tanrı'nın iyiliği ve güzelliği, şeytanın ise kötülüğü ve çirkinliği temsil ettiğine inanır. Onun, romanlarında işlediği bir diğer önemli tema ise, Tanrı'nın varlığının son derece aşikâr olduğu ve bunun için bir delille ihtiyacının bulunmadığıdır. Onun romanlarında Tanrı'yı inkâr eden, onu yok sayan karakterler elbette vardır. "Karamazov Kardeşler"deki İvan karakteri bunlardan biridir. İvan'a göre, kötülük ve adaletsizlik her yerdedir; evlerin içindedir.¹² Bu kötü kimi zaman bir anne baba, kimi zaman bir çiftlik sahibi, kimi zamansa bir arkadaştır. Tanrı'yı sorgulayan karakterlerinden biri "Suç ve Ceza"da Katherina İvanova'dır. Açlık ve sefaletin kucağında hayatta kalma mücadelesi veren üç çocuk annesi Katerina, tüm bunlar yetmezmiş gibi hem bir verem hastasıdır hem de sarhoş ve kumarbaz bir kocanın zulmü altında inlemektedir. Bir gün sarhoş kocası at arabasının altında kalır ve ölür. Cenaze merasimi esnasında papaz, "Tanrı büyüktür" deyince Katerina dayanamaz: "Eh! Büyük ama bize değil"¹³ Diğer taraftan, üvey kızı Sonya ise, yokluğun acımasız dehlizlerinde yaşam mücadelesi veren bir hayat kadınıdır; tüm derdi, ailesine bir lokma ekme getirmektir. Zaten hayata ve kocasına öfkeli bir anne olan Katerina bunu öğrendiğinde, "Hayır hayır bu olamaz! Bu iğrenç şeye Tanrı razı olmaz! Hayır, hayır, Tanrı onu korur!" der. Onun bu isyanına cevap Raskolnikov'dan gelir: "Belki de Tanrı hiç yoktur."¹⁴ Dostoyevski Tanrı fikri "Staretzlik" olarak kavramsallaştırdığı mistik bir düşünceye dayanır. O bu düşünceyi şöyle açıklar:

¹¹ Berdyayev, *Dostoyevski'nin Düşünce Dünyası*, 36-38.

¹² Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Karamozov Kardeşler*, çev. Nihal Yalaza Taluy (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021) 98.

¹³ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Suç ve Ceza*, çev. Mazlum Beyhan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2022), 301.

¹⁴ Dostoyevski, *Suç ve Ceza*, 309.

“Staretz; ruhunuzu, iradenize alıp kendi ruhuna kendi iradesine bağlayan bir adamdır. Bir Staretzi seçmekle iradenizi kullanmaktan vazgeçerek onu tam bir teslimiyet önderinize bağlamış olursunuz. Kendilerini çileye, bu korkunç hayat okulunda girmeye gönüllü olarak mahkûm edenler, ömür boyunca sürecek bir boyun eğiş ve her şeyi Tanrı’ya bırakışla benliklerini sindirerek tam bir ruh özgürlüğüne kavuşmak umundadırlar.”¹⁵

Dostoyevski’nin kahramanları, daha önce ifade ettiğimiz gibi, Tanrı tarafından kuşatılmıştır. Hayatları kimi zaman inanç ekseninde, kimi zamansa inkâr ekseninde geçer; gerçek şu ki, inansalar da reddetseler de kaderleri Tanrı’nın elindedir. Dostoyevski’nin roman ve hikâye kahramanlarının bir kısmı Tanrı’ya koşulsuz teslim olurken, bir kısmı koyu bir inkâr içindedir. Kimi kahramanlar ise inanmakla inkâr etmek arasında gelgitler yaşamaktadır. “Ecinniler” isimli eserin baskın karakterlerinden biri olan Stefan Trofimovich, gençlik yıllarından beri Tanrı’yı ve varlığını inkâr eden koyu bir ateist öğretmendir. Stefan, ölümüne ramak kala, deyim yerindeyse, hayatının son düzlüğünde, Tanrı’nın varlığını ikrar eder, kendisini Onun sevgi ve merhametine bıraktığını söyler.¹⁶ Bu halin, Dostoyevski’nin, ne kadar inkâr ederse etsin, insanın nihayette Tanrı ile mutlaka buluşacağına olan inancını daima muhafaza ettiğini göstermesi bakımından ilginç olduğunu söylemek gerekecektir. Muhafazakâr bir entelektüel kimliğindeki Trofimovich, İncil’i bilen ancak okumayan tipik bir Rus aydınının temsilidir. Kendi isteğiyle tüm düzeni ve sahip olduğu her şeyi arkasında bırakarak sürgüne gider ve İncil’le bütünleşir. Dostoyevski, açıktır ki, bu karakterle Rus toplumunu küçük gören, Ortodoks Hristiyanlığa yabancılaşan, İncil’den uzaklaşan Rus aydın sınıfıyla kendini bütünleştirir, onlarla birlikte kendini de eleştiririnin odağına koyar.

Tüm hikâye ve romanlarını severek okuduğum Dostoyevski’den anladığım ve kesinlikle emin olduğum şey, onun, kimilerinin ifade ettiği gibi,

¹⁵ Dostoyevski, *Karamozov Kardeşler*, 29-30.

¹⁶ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Ecinniler*, çev. Mazlum Beyhan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021), 650.

asla bir ateist ya da nihilist olmadığıdır. Ama söylemem ve vurgulamam gerekir ki, Tolstoy gibi de dindar, tam inanmış biri değildir. Şüphe ile iman arasında bir gezgindir o. Modern insanı eleştirir, tanrılaşmakla suçlar, Tanrı'nın yerine göz dikmekle itham eder. Ne kadar çabalarsa çabalasın, sahteliğinin sırtacağı romanlarının satır aralarında verir. Modern insan, İsa'ya tutunduğu takdirde kurtulacaktır. Tanrı'sız bir hayatın yavanlığına inanmıştır, ancak Tanrı'nın tam mahiyetinde hâlâ karar verebilmiş değildir. Hareket noktası Hıristiyanlıktır, ama ona ne kadar sadık kaldığı, kendisinin ne tür bir Hıristiyan sayılacağı belirsizliği koruyan bir unsur olarak göze çarpar. Bir kez daha vurgulamak gerekirse, o, Tanrı'nın kendi suretindeki İsa'ya inanır ve Tanrı'sız yaşamının imkânsız olduğunu düşünür.

“Tanrı var mı?” sorusunu İvan, ruhunun derinlerine sinen yoldaşı şeytana sorarken, baba Karamazov da İvan ve Alyoşa'ya sorar. Şeytan kuşatmıştır onları, Tanrı var mı sorusunu nadiren sordurur. Bu, deyim yerindeyse tasarruflu kullanılması gereken, nadir bir sorudur, harcılem bir soru değildir. “Ecinniler”de ise aynı soruyu Nikolay Vsevolodoviç Stavrogin erdem timsali Şatov'a sorar. Soru, yürekleri kıpırdatacak bir sorudur ama yalnızca Krillov somut bir adım atar. Zihninde ve ruhunda kaos ve fırtınalar yaratan bu sorunun cevabını aldığı anda, nedendir bilinmez, seçebileceği en son şeyi seçer: intihar etmek.

“En büyük özgürlüğü isteyen herkes kendini öldürme cesareti gösterebilmelidir. Kendini öldürebilen kimse yanılmanın sırrına ermiştir. Bundan öte özgürlük yoktur. Her şey burada biter. Kendini öldürebilen kişi Tanrı'dır. Bugün herkes Tanrı'yı da her şeyi de yok edebilir.”¹⁷

Değerlerini elinin tersiyle itmişler olarak boşlukta gezinen, Tanrı'yı öldürdüğünü bir maharetmiş gibi birbirlerine terennüm eden bütün Rus gençlerinin de nihayetinde intiharını seçeceğini bütün içtenliğiyle savunur. Samimidir Dostoyevski, hayattan bütün beklentilerini tüketmiş biri olarak çaresizliğin en son kalesi gibi durur, Rus edebiyatının kalbinde. Biraz geç olsa da bir hakikatin farkına varır: ne kadar kaçılırsa kaçılın, Tanrı fikri sizi sonunda yakalar. Bu fikir onda Tanrı'ya bir ya-

¹⁷ Dostoyevski, *Ecinniler*, 478.

kınlaşma, sanki bozulan arayı tamir hissini besler. Her insanın ve elbette kendi kalbinin Tanrı ile şeytan arasında çetin bir muharebe alanı olduğunu düşünse de mağlup edilmesi gereken şeytandır. Dimitri Karamazov'a söyletir bunu.

Dostoyevski'nin romanları, Batı aydınlanmasının, hümanizminin tanrı koltuğuna oturttuğu insana acımayla bakar, onu zavallı ve bitik biri olarak tasvir eder. Ona göre, Tanrısı gasp edilen insan, elinden ekmeği alınmış aç bir insan gibidir adeta. Çökmüş, bitik ve yitik bir insan. Başta Ortodoks Hristiyanlığı ile gönül bağını mümkün merteye sıcak tutarken, bunu sonraları milliyetçilikle de buluşturmuş ve Hristiyanlığın yükselişinin ancak Rus düşüncesiyle mümkün olabileceğine yürekten inanmıştır. Batı'yı, değerlerini, Katolik Kilisesi'ni ve sosyalizmi katı bir şekilde eleştirir. İsa'nın geri döneceği tek yerin olsa olsa Rus toprakları olacağını ve tüm insanlığın arınıp kurtulmasının ancak Rus eliyle gerçekleşebileceğini savunur. Bu tezini "Ecinniler"de Şatov'un ağzından seslendirir:

-“Rusya'ya inanıyorum, Ortodoksluğa inanıyorum... İsa'nın bedenine inanıyorum...İsa'nın Rusya'da yeniden ortaya çıkacağına inanıyorum.”

-“Ya Tanrı'ya, Tanrı'ya inanıyor musun?”

-“Ben...Tanrı'ya da inanacağım.”¹⁸

İnsan akli, ona göre, yaşamın varoluş sırrını ve mutluluğunu yakalayacak kudrette değildir. Çünkü bunların çözüm mekânı yürektir ve çözümü de ancak inanmakla mümkündür. “Karamozov Kardeşler”in Zosima'sı, zulmün ve kederin saadete dönüştüğü yerde bu sihrin sahibinin ancak Tanrı olacağını söylemesi Dostoyevski'nin zihnini okumadır bir bakıma. Mutluluk yalnızca Tanrı'nın elindedir, ona aittir; ona inanan bu mutluluktan tatma bahtiyarlığına erecektir.

Sonuçta, Dostoyevski'nin bir ateist veya nihilist olarak gösterilmesi doğru bir tespit değildir. Bunu yalanlayan da bizzat kendisidir. Tanrılı bir hayat felsefesi romanlarının kimi zaman aşikâr cümlelerinde gözlerimizi alırken, kimi zamanda satır aralarında kulağımıza fısıldar. Onu Tanrısız, inançsız biri olarak göstermek kör bir ideolojinin saplantısı

¹⁸ Dostoyevski, *Ecinniler*, 316.

veya ümitsiz bir hastalığı olsa gerektir. Dostoyevski'yi okumak insanı karamsarlığa da itebilir, ama bu karamsarlık bulutlarının ardında Tanrı hep vardır. Ona ulaşmak istemesi Dostoyevski'nin tipik bir özelliği kabul edilebilir. Onu Tolstoy'dan ayıran en bariz nokta da burasıdır. Tolstoy'da her şey açıktır: Tanrı, iyilik ve kötülük fikri nettir. O utangaçtır, Tolstoy ise olduğu gibidir. İçi dışındadır; inancını hep haykırır, ama Dostoyevski, içinde alev alev yanan inancını kahramanlarının ağzından açığa vurur.

2.2. İyilik – Kötülük Algısı

Dostoyevski'nin mutlak iyilik ve kötülük algısının olmayışı, onu çağdaşı Tolstoy'dan ayıran en belirgin özelliktir. Bir romanında iyiliğin tecesüm etmiş sembolü olan baş kahraman, bir başka romanda kötülüğün ve şeytanın iki ayaklısı olabilir. Ya da en azından kötülük karşısında sessiz ve pasif kalabilir. Kötü karakterler zaman zaman vicdan azabı da duyarlar. “Ecinniler” Stavrogin'i böyle biridir. Stavrogin aslında kötüdür, şeytani düşlerle yatar, şeytani fikirlerle kalkar. Normal ve düzenli giden hayatını anlamsızlaştıran ve giderek fenalığın kucağına düşen Stavrogin, insanlar nezdindeki onur ve itibarını da yerle bir eder. Ama bir gün bu kötü adam, engelli ve ama, abisinin zulmüyle inim inim inleyen Maria Timofeyevna ile evlenir. Onu mahkûm olduğu bu bataklıktan çıkarmaktır niyeti.

Suçun vicdan üzerindeki baskısına da yoğunlaşan Dostoyevski'ye göre, suçlu kanundan kaçsa bile kendi içindeki yargıçtan kaçamayacaktır. Şeytan dostu olmakla övünen İvan, yatağını ıslattığı için anne ve babası tarafından dövülen, tuvalete hapsedilen beş yaşındaki çocuğun suçunu sorgularken kendi içindeki yargıcın varlığını iliklerine kadar hissederek. Aynı İvan, bir başka olayda, köpeğe taş attığı için av köpeklerinin önüne atılarak cezalandırılan ve annesinin gözleri önünde parçalan sekiz yaşındaki çocuğun günahını sorgular. Tanrı kimden yana, öğrenmek ister. İyilerin mi yoksa kötülerin safında mı, nerede? Bu çetin sorunun cevabını kilise öğrencisi kardeşi Alyoşa'ya sorar. Alyoşa, susmayı tercih eder. İvan, günah çıkararak Hıristiyan toplumun sahteliğine isyan eder, Tanrı'nın günaha ve zulme boğazına kadar batmış bir toplumu affedemeyeceğini, affetmemesi gerektiğini düşünür. Tanrı affetse bile, içerdeki

yargıç asla affetmeyecektir. O bu yargıca “Büyük Yargıç” adını verir. Dostoyevski çetin sınavları sever. Kolaya talip olmak onun harcı değildir, zor ve çetin onun sırdaşı ve yoldaşdır. Hayatın en çetrefil düğümlerini zor ve çetin olanla çözenin sahici çözüm olduğunu düşünür. Kahramanlarının ahlâkını zor koşullarda test eder, vicdanlarının susup susmayacağını anlamak ister. Açlık, zulüm, hor görülme, iftira, itilip kakılma anlarında nasıl davranacaklarını görmeyi arzular. Tüm bu olup bitenlerde, aslında yaptığı şey, kendini de test etmektir. Kahramanlarını öyle çetin durumlarla imtihan eder ki, adeta ben olsaydım ne yapardım sorusunu düşünür günlerce. Zulme sessiz kalmayan Katerina, eşini kaybedip sefil bir yaşama mahkûm olduğunda isyanını haykırır Tanrı’sına; dayanamaz ve Onu da mahkemeye vereceğini söyler. Aklını kaybetmiş bir deli olarak son nefesini verdiğinde Dostoyevski, kendi içindeki çetin sınavın cevabını bulmuştur. Tanrı asla zulme razı olmamalıdır; O’nu gerçek kılan da bu vasfıdır. Kilise’nin suskunluğuna şaşırılmaz, zira ondan pek bir beklentisi yoktur, tıpkı Tolstoy’un yaptığı gibi. Kilise zor ve çetrefil problemler karşısında, tam da beklediği gibi, hep suskundur.

“Suç ve Ceza”nın elinde olmadan katil olan ‘masum’ katili Raskolnikov insanları iki sınıfa ayırır: sıradanlar; olağanüstüler. Sıradan insanlar düzenin adamlarıdır; olağanüstü kişilikler ise bedeli suçlanmak ve cezalandırılmak olsa bile yeni şeyler üretmenin peşindeki cesurlardır. Ona göre, Napolyon olağanüstü şahsiyetlere en iyi örnektir. Sıradanlar ise, annesidir, çevresindekilerdir. Kötü karakter tefeci yaşlı kadını, paltosunun içine sakladığı baltasıyla öldürdüğünde Raskolnikov kendisini de olağanüstüler sınıfına yazar. Kötülüğü önlemiştir kendince.¹⁹ Devletin polisinden kaçarken kendi vicdanının yargıcına çoktan teslim olmuştur. Toplum ahlâksız kaynamaktadır. İyiler azınlıktır. “İnsancıklar”ın Markar’ı, Varvara’sı,²⁰ “Karamazov Kardeşler”in Alyoşa’sı, Zosima’sı, Dimitri’si; “Budala”nın Prens Mişkin’i;²¹ “Suç ve Ceza”nın Sonya’sı, Razumi-

¹⁹ Dostoyevski, *Suç ve Ceza*, 402.

²⁰ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *İnsancıklar*, çev. Sabri Gürses (İstanbul: Can Yayınları, 2021) 12.

²¹ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Budala*, çev. Engin Altay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021) 23.

hin'i, Dünya'sı, "Netoçka Nezvanova"nın Netoçka'sı, Katya'sı,²² Stepançikovo Köyü'nün Albay'ı,²³ "Öteki"nin Golyadkin'i kötülüğün yoğun olduğu toplumun nadide iyileridir. Saf, bozulmamış, dürüst, erdemli kişiler sınıfındadırlar. Toplumun "Budala"sıdır onlar. İsa dünyaya döndüğünde işi zordur, zira kötüler her köşe başını tutmuş olacaktırlar; toplumun iyilerini yani budalalarını epey araması gerekecektir. Dostoyevski, vahşi suçların faillerinin saf ve basit bir yönlerinin olduğunu da düşünür. Onlar doğaları gereği kötülük işlerler, bir anlık hatanın sonucudur kötü fiilleri. İnsan fıtratı kötülüğe meyillidir, dolayısıyla elinden kötülüğün çıkması anlaktır. Ruhunun Tanrı ile şeytanın amansız savaş alanı olması boşuna değildir. Bu fasit kavganın kaybedeni olmamak ancak İsa'nın ayak izlerini takip etmek ve onun gibi acı çekmekle mümkündür. İvan Karamazov'un "Tanrı yoksa her şey mubahdır"²⁴ sözü, aslında insana açık bir uyarıdır. Tanrı iyi ve kötünün tek ve yegâne belirleyicisi, sınırlarını tayin eden tek hâkim olmalı, iyinin ölçüsü ve faili olmayı insana terk etmemelidir. Aksi durum, hayatı ağır bir yüke çevirecek, alınan her nefesi tarifsiz bir eziyete dönüştürecektir. Tanrı'nın yokluğu onun için tam bir nihilizmdir. Tanrı varsa adalet ve saadet, yoksa kötülük ve nihilizm vardır. Her ne kadar Tanrı'nın varlığı, sıfır kötülük anlamına gelmiyorsa da Tanrı var olmalı ve varlığını hissettirmelidir. Tanrı insanın kendisi için vazgeçilmez mesabesindedir, zira hayatından Tanrı çıkıp gittiğinde düşeceği çukur, nihilizmin karanlık ve dipsiz kuyusudur. Ebedi bir Tanrı yoksa, erdem de yoktur; nihai ve belirgin sınırlar yoksa kötülüğün kucağı vardır insan için.

Sonuç

Rus yazar Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, romanlarıyla tüm dünyanın tanıdığı, ünü ülkesinin sınırlarının çok ötesine taşmış meşhur bir şahsiyettir. Özellikle insan ruhunun görünmeyen derinliklerine yaptığı yolculuklar romanlarının ana teması olarak kabul edilebilir. Duyguları sihirli kelimeleriyle adeta dans ettirir. Kimileri onu ateist ya da nihilist

²² Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Netoçka Nezvanova*, çev. Nihal Yalaza Taluy (İstanbul: Varlık Yayınları, 2020) 24.

²³ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Stepançikovo Köyü*, çev. Nihal Yalaza Taluy (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021), 42.

²⁴ Dostoyevski, *Karamozov Kardeşler*, 594.

olarak tanımlasa da bu doğru değildir. İstisnasız tüm romanlarını ve hikâyelerini severek okuduğumuz bu ölümsüz yazarı ateist ya da nihilist olarak nitelemek, kanaatimizce, ona yapılacak en büyük haksızlıktır. O, Tanrısız ruhların, tanımını tam olarak yapamadığı, bir boşluğa yuvarlanacaklarına inanmıştır. Ona göre, insan ruhu gerçek huzuru ancak Tanrı'da bulabilir. İnsanlığın kurtuluşu da insan-Tanrı İsa'nın önderliğinde gerçekleşecektir. Bunun en önemli şartı, üstün Rus halkının iman sahibi olması ve bunu korumasıdır. Eserleri ateist, sosyalist, teist, nihilist karakterlerle doludur. Bunlardan rahatsızlık duymaz, bilakis onların hayal dünyalarında, söz ve eylemlerinde, kederlerinde, sorgulamalarında, çektikleri zulümlerde kendi özlemlerini dile getirir. Romanlarının ateist karakterleri vasıtasıyla kötülük problemini sorgular. Cevabını yine onlara buldurur: kötülükler irade özgürlüğünün kaçınılmaz sonuçlarıdır. Kötülük, iyiliği seçebilmek için var olmak zorundadır. Tanrı varsa kötülük niye var sorusunun cevabı hayatın bir muammasıdır ve cevabını verecek olan tek başına insanın kendisi değildir. Onun roman kahramanlarının özellikleri sıradan değildir, her biri hayatın bir başka tuhaflığını ve sadeliğini yansıtır. Onların kaderi kötülük ve iyilik arasındaki tercihlerde nihai yolunu bulur. Tanrı'ya ulaşmak kolay değildir. Bu yol çetindir ve pek çok belalarla, sıkıntılarla doludur. Bu yolda, suç-ceza, iyi-kötü, adalet-zulüm, doğru-yanlış daima birbirlerini dengeleyen ikili denklemlerdir. Ciğerleri yakan acılar, sineleri kavuran vicdan azapları, toplumun dışına fırlatılışlar tüm bu denklemlerin kaçınılmaz sonuçlarındandır. Romanlarının karakterleri bunlarla yoğrulur, pişer ve olgunlaşır. Her bir acı onları insan kılmaya yalnızca basit, gösterişsiz bir basamaktır. Tanrı'nın erdemli toplumu olmak, kolay değildir, her acı en iyi eğiten öğretmendir. Acı ve gözyaşıyla yoğrulmayan bir iyilik, iyilik değildir.

Kaynakça

Barnes, Ian. *Rusya Huzursuz İmparatorluk*. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, I. Basım, 2022.

Berdyayev, Nikolay Aleksandroviç. *Dostoyevski'nin Dünya Görüşü*. çev. Kasım Müftüoğlu. Ankara: Hece Yayınları, I. Basım, 2021.

- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Budala*. çev. Engin Altay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, XVII. Basım, 2021.
- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Ecinniler*. çev. Mazlum Beyhan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, XVI. Basım, 2021.
- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Ezilenler*. çev. Nihal Yalaza Taluy. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, XVIII. Basım, 2021.
- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *İnsancıklar*. çev. Sabri Gürses. İstanbul: Can Yayınları, 31. Basım, 2021.
- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Karamazov Kardeşler*. çev. Nihal Yalaza Taluy. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, XXVIII. Basım, 2021.
- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Netoçka Nezvanova*. çev. Nihal Yalaza Taluy. İstanbul: Varlık Yayınları, 8. Basım, 2020.
- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Ölümler Evinden Anılar*. çev. Nihal Yalaza Taluy. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, X. Basım, 2019.
- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Stepançikovo Köyü*. çev. Nihal Yalaza Taluy. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, XIII. Basım, 2021.
- Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Suç ve Ceza*. çev. Mazlum Beyhan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, XLII. Basım, 2022.
- Tolstoy, L. N. *İtiraf*. çev. Ayşe Hacıhasanoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, IV. Basım, 2022.
- Topsakal, İlyas. *Rusya Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, I. Basım, 2022.
- Zweig, Stefan. *Üç Büyük Usta*. çev. Nafer Ermiş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, XXVI. Basım, 2021.

